

SODDA GAPNING MAKSIMAL LISONIY-SINTAKTIK QOLIP

Mohinur Mo‘min qizi Raxmatilloeva

Navoiy davlat universiteti tayanch doktoranti

Annotatsiya

Mazkur maqolada o‘zbek tilida sodda gapning maksimal lisoniy-sintaktik qolipi (LSQi) masalasi tahlil qilinadi. Sodda gapning minimal va maksimal qoliplari, ularning nutqiy voqelanish imkoniyatlari, gap kengaytiruvchilarining LSQ tarkibidagi o‘rni hamda holning ma‘naviy turlari masalalariga e‘tibor qaratiladi. Shuningdek, M. Abuzalova va M. Qurbonovning sodda gap LSQi haqidagi qarashlari asosida maksimal qolipning shakllanish tamoyillari yoritiladi.

Kalit so‘zlar: sodda gap, lisoniy-sintaktik qolip, LSQ, minimal qolip, maksimal qolip, gap markazi, kesim, ega, hol, gap kengaytiruvchisi, valentlik.

Kirish

Gap sintaksisi o‘zbek tilshunosligining muhim tadqiqot yo‘nalishlaridan biridir. O‘zbek tilshunosligida gap haqidagi sintaktik nazariyalar A. Nurmonov tomonidan maxsus tadqiq etilgan bo‘lib, sodda gap qurilishining o‘rganilish tarixi I. Rasulov, R. Sayfullaeva, R. Bobokalonov va boshqa tilshunoslarning tadqiqotlarida o‘z aksini topgan. Mazkur yo‘nalishdagi izlanishlarda sodda gapning lisoniy-sintaktik qolipi masalasiga ham alohida e‘tibor berilgan.

M. Abuzalova tomonidan grammatik shakllangan gapning eng kichik LSQi kesimlik kategoriyasi ko‘rsatkichlari bilan shakllangan atov birligi sifatida qaraladi. Bunday gapning minimal qolipi [WPm] tarzida ifodalanadi. Biroq sodda gap nutqda faqat minimal ko‘rinishda namoyon bo‘lmaydi. U turli gap kengaytiruvchilari, xususan, hol, ega va boshqa tarkibiy birliklar hisobiga kengayib boradi.

Sodda gapning minimal va maksimal qolipi

M. Abuzalova sodda gapning minimal qolipi [WPm] ekanligini asoslab, ushbu qolipning nutqda juda katta miqdorda kengayishi mumkinligini qayd etadi. Tadqiqot materiallarida minimal qolipning nutqda 50–60 so‘zgacha kengayishi mumkinligi ta‘kidlangan.

M. Qurbonova esa bu masalaga yanada chuqurroq yondashib, [WPm] sifatida ajratilgan sodda gapning minimal LSQi haqiqatan ham cheksiz darajada kengaya oladimi, degan masalani o‘rtaga qo‘yadi. Turli hajmdagi gaplarning LSQi bir xil ekanligi ko‘rsatiladi. Demak, nutqiy gapning hajmi bilan uning lisoniy-sintaktik qolipi aynan bir hodisa emas.

Maksimal LSQda holning o‘rni

Sodda gapning maksimal qolipini aniqlashda gap tarkibidagi hollarning o‘rni alohida ahamiyatga ega. Tadqiqot materiallarida gap tarkibida payt, o‘rin, ravish, sabab, maqsad kabi hol turlarining birgalikda qo‘llanishi mumkinligi ko‘rsatiladi. Masalan: “Biz hozir qishloqda tinch yashaymiz.”

Kuzatishlarga ko'ra, bitta gap tarkibida kesimning grammatik ma'nolarini muayyanlashtiruvchi bir nechta hol turi ishtirok etishi mumkin. Holning ma'noviy turlari xilma-xil bo'lsa-da, ularning barchasi umumiy hol ma'nosi asosida birlashadi. Shu sababli noma'lum miqdordagi hol turlarini umumlashtirib, H belgisi bilan ifodalash mumkin.

[E – H – K]

Bu yerda E — ega, H — hol, K esa kesimni anglatadi. Mazkur qolip sodda gapning lisoniy bosqichdagi umumlashgan maksimal modelini ifodalashga xizmat qiladi.

Gap kengaytiruvchilari va maksimal qolip

Sodda gapning maksimal LSQsi gap markazi va uning kengaytiruvchilari o'rtasidagi munosabatni umumlashtirishga xizmat qiladi. Kesimdan anglashilgan zamon, o'rin, sabab-natija, maqsad kabi mazmunlarning aniqlashtirilishida hol muhim vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Uyushiq bo'laklar, aniqlovchi, kiritma va ajratilgan bo'laklarning LSQdagi maqomi ham muhimdir. Tadqiqotda uyushiq bo'laklar gap strukturasi bir xil mavqeni egallashi sababli ularni LSQda alohida aks ettirish shart emasligi qayd etiladi. Natijada sodda gapning maksimal LSQi [E–H–K] ko'rinishida saqlanadi.

Murakkablashgan sodda gap va uning LSQi

Sodda gap tarkibida gapni murakkablashtiruvchi undalma, kirish, uyushiq bo'lak kabi birliklar ishtirok etishi mumkin. Bunday birliklar gapning umumiy mazmuniy va shakliy tuzilishiga ta'sir ko'rsatsa-da, ularning barchasi gapning asosiy LSQ tarkibiga bevosita kiritilmaydi.

Murakkablashgan sodda gap qo'shma gapdan farq qiladi. Qo'shma gapda ikki potensial gapning nutqiy birikishi kuzatilsa, murakkablashgan sodda gapda bitta grammatik shakllangan gap markazi mavjud bo'ladi va uni murakkablashtiruvchi tarkibiy qism shu markazning mazmunini izohlaydi yoki muayyanlashtiradi.

Sodda gap maksimal LSQi va valentlik

Sodda gapning maksimal qolipini o'rganishda valentlik hodisasi ham muhim nazariy asoslardan biridir. O'zbek tilshunosligida valentlik masalasi B. Mengliyev tadqiqotlarida morfologik vositalarning ma'noviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlarini o'rganish bilan bog'liq holda rivojlantirilgan.

Valentlik til birliklarining boshqa birliklar bilan birikish imkoniyatini ko'rsatadi. Ayniqsa, fe'lning lug'aviy va grammatik imkoniyatlari gap qurilishida muhim ahamiyat kasb etadi. Valentlik nazariyasining sodda gap sintaksisiga tatbiq etilishi gap tarkibiy qismlarining o'zaro munosabatini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Xulosa

Sodda gapning lisoniy-sintaktik qolipi o'zbek tilshunosligida muhim nazariy masalalardan biridir. M. Abuzalova tomonidan asoslangan [WPM] minimal qolip sodda gapning grammatik asosini tashkil etadi. Ushbu qolip nutqda turli gap kengaytiruvchilari yordamida katta hajmga ega bo'lishi mumkin.

M. Qurbonova tadqiqotlarida esa sodda gapning maksimal LSQi masalasi chuqurroq yoritilib, nutqiy gapning hajmi va uning lisoniy qolipi oʻrtasidagi farq koʻrsatiladi. Tahlillar natijasida sodda gapning maksimal LSQi [E–H–K] shaklida umumlashtirilishi mumkin. Bunda ega gapning subyektini, H — kesim mazmunini turli jihatdan muayyanlashtiruvchi holni, K esa gap markazini tashkil etuvchi kesimni ifodalaydi.

Shunday qilib, sodda gapning maksimal LSQi lisoniy jihatdan ixcham boʻlsa-da, uning nutqiy voqelanish imkoniyatlari nihoyatda keng. Aynan shu xususiyat oʻzbek tilida fikrni turli darajadagi murakkablikda ifodalash imkonini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Abuzalova M. Grammatik shakllangan gapning eng kichik qurilish qolipi masalalari.
2. Qurbonova M. Hozirgi oʻzbek tili (sodda gap sintaksisi uchun materiallar). – Toshkent: Universitet, 2002.
3. Nurmonov A. Oʻzbek tilida gap sintaksisi va sintaktik nazariyalar.
4. Mengliyev B. Morfologik vositalarning maʼnaviy xususiyatlari va sintaktik imkoniyatlari. Filologiya fanlari nomzodi dissertatsiyasi. – Toshkent, 1996.
5. Rasulov R. Oʻzbek tilida valentlik va sintaktik munosabatlar.
6. Tenyer J. Основы структурного синтаксиса. – М.: Прогресс, 1988.
7. Katsnelson S.D. К понятию типов валентности. // Вопросы языкознания. – 1987. – №3.